

ТРАВЕЛОГ ЯК НАРАТИВНА СТРАТЕГІЯ У "ЖУРНАЛІ" Т. ШЕВЧЕНКА

У статті досліджується побутування травелогу в українській літературній традиції. Травелог розглядається як наративна стратегія, одна із найбільш продуктивних форм текстопородження та база для формування різних жанрів літератури, зокрема і щоденника. Підкреслюється важливість використання стратегії травелогу в "Журналі" Т. Шевченка. У статті також розглядається диєресія як частковий відступ від головної теми літературного тексту.

Ключові слова: *травелог; реципієнт; інший; наративна стратегія; диєресія.*

Травелог – жанр або оповідна форма, опис подорожі із замальовками, враженнями і рефлексіями; це завжди вихід за межі буденного, звичного, традиційно-усталеного. В українській літературі травелог (або подорож, "ходіння") має давню традицію. Здебільшого це розповідь про паломництво християнина по святих місцях. Серед класичних зразків жанру – "Житіє і ходіння Даниїла, Руської землі ігумена", подорожі Арсенія Солунського та Іполита Вишенського, "Перегінація" Варлаама Ліницького, "Мандри святими місцями Сходу з 1723 по 1747 рік" Василя Григоровича-Барського та ін. У давній літературі тексти-травелоги приваблюють увагу реципієнта розповіддю про подорож, що "навчає, повчає, розважає, надихає" водночас [5, с. 210]. На українських теренах побутування травелогу досліджували Я. Цимбал, Ю. Полежаєв, Л. Божко, у світовому літературознавстві – Д. Ліхачов, Ю. Лотман, П. Ф'юзел, П. Адамс, Б. Кортє. Завдання нашої студії – визначити основні риси травелогу та окреслити його місце і функції у структурі щоденника Шевченка.

Розпочатий у Новопетровському укріпленні й завершений у Петербурзі щоденник Шевченка – це своєрідне обрамлення тексту, всередині якого міститься травелог – подорож-повернення із заслання. "Живописное, спокойное и дешевое путешествие Волгою" [11, с. 66] триває з 5 серпня 1857 р. по 27 березня 1858 р. через такі міста, як Астрахань, Саратов, Самара, Сибірьськ, Казань, Нижній Новгород, Владимир, Москва. Про кожне місто поет лишив яскраві, різноманітні подорожні записи з описом культурних пам'яток, архітектури, місцевого населення тощо. Відтак, щоденник "стає подорожнім нотатником, все ще високолітературним, з живими, влучними спостереженнями міст, краєвиду й людей та метафоричними перевтіленнями цих спостережень у світ мови. Ця частина дуже нагадує літературні "подорожні нариси", що були модні в вісімнадцятому і першій половині дев'ятнадцятого сторіч" [7, с. 71].

Ця подорож має і певний метафізичний вимір – перехід із неволі до свободи. Для Шевченка – це лімінальний період серйозних життєвих трансформацій, він сам підкреслює, як важко дається йому зміна статусу. До прикладу, під впливом прихильного, навіть сердечного ставлення родини купця Олександра Сапожнікова, він запише 28 серпня: "[...] я от избытка восторга не знаю, что с собою делать, и, разумеется, только бегаю взад и вперед по палубе, как школьник, вырвавшийся из школы. Теперь только я сознаю отвратительное влияние десятилетнего уничтожения. Теперь только я вполне чувствую, как глубоко во мне засела казарма со всеми ее унижительными подробностями. И такой быстрый и неожиданный контраст мне не дает еще войти в себя. Простое человеческое обращение со мною теперь мне кажется чем-то сверхъестественным, невероятным" [11, с. 88].

Сам поет найчастіше називає свій твір "журналом", навіть згадує про морські "шканечні" (записи від 13 червня 1857 року) журнали. Цікавим є той факт, що Шевченко за прикладом бортових журналів значну частину записів свого травелогу починає з коротких або розлогих повідомлень про погоду (22–23, 25–26, 29 вересня, 1–2, 7–8, 10, 15 жовтня 1857 р. та ін.), іноді вони цілком суголосні морським нотаткам: "Утро ясное, с морозом до пяти градусов. К двенадцати часам дня погода по-вчерашнему изменилась в перемежающий дождь с снегом. "Князь Пожарский" благополучно перешел Красновиловский пережат (мели) и в одиннадцать часов вечера положил якорь в десяти верстах от Казани" (12 вересня 1857 р.). Подорожній дискурс Шевченка в цілому емоційний і мальовничий, іноді окремими описами наближається до документального травелогу (як, наприклад, у О. Бутакова в "Дневных записках...") із доволі сухим стилем викладу: "Берега Волги более и более изменяются, принимают вид однообразный и суровый. Плоские возвышенности правого берега покрыты лесом, большею частью дубовым. Кое-где изредка блестят белые стволы берез и серые матовые стволы осины. Древесный лист заметно желтеет. Температура воздуха изменяется, холодеет" [11, с. 93].

Травелог органічно входить у структуру щоденника, маючи із ним багато спільних жанрових ознак, зокрема: хронологічну послідовність оповіді, суб'єктивність у відборі подій і вражень для записів (змістовно-композиційний і стилістичний ресурс має персонально-особистісний вимір), значна міра художності. У тексті Шевченка можемо виокремити ще одну рису травелогу як розповідної форми: нотатки про місця перебування, описи людей, особисті враження. Подорожнім нотаткам поета властиві структуровані, змістовно і стилістично вивірені розповіді, лаконічні та живописні описи міст, створені у щоденниковому форматі, а,

отже, під безпосереднім враженням, що свідчить не лише про різнобічність знань автора, але й про його спостережливість. Експлікація пейзажів крізь призму авторського бачення супроводжується цікавими деталями та історичними або фольклорними екскурсами. До прикладу, панорамна замальовка 7 вересня 1857 р.: "10 часов утра при свежем норде с дождем и снегом мы оставили Самару. От Самары вверх начинает подыматься левый берег Волги: это плоская возвышенность Жигулевских гор. Через два часа мы подошли к воротам Жигулевских гор. Это ущелье, сузившее Волгу до одной версты; за горами, как за рамой, открылась нам новая, доселе не виданная панорама, испятнанная темно-синими полосами. Это обитатель севера, сосновый лес. На первый план этой [панорамы] из-за ущелья, поросшего черным лесом, высунулась обнаженная отдельная гора. Это Царев Курган; народное предание говорит, что Петр Первый, путешествуя по Волге, останавливался на этом месте и в[с]ходил на эту гору, вследствие чего она и получила название Царева кургана" [11, с. 95].

Шевченко не раз зазначає у своєму травелозі, що доволі часто дивиться на світ очима живописця, він бачить те, що для багатьох лишається поза увагою: у звичних речах – елементи композиції, із багатьох деталей – цілсну картину: "За домом и садом Сапожникова видны вдали лачуги. Я как живописец люблю шляться по этим грязным живописным закоулкам, но как человек, искренно любящий человека, я перед домом миллионера сделал налево кругом и вскоре очутился в центре города" [11, с. 79]. Досвід художника впливає на його творчість, оскільки майже кожна рецепція ним довоколишнього проходить крізь призму минулого. Однак, поет гордий тим, що роки заслання не спотворили його душі ("Все это неисповедимое горе, все роды унижения и поругания прошли, как будто не касаясь меня. Малейшего следа не оставили по себе. Опыт, говорят, есть лучший наш учитель. Но горький опыт прошел мимо меня невидимкою. Мне кажется, что я точно тот же, что был и десять лет тому назад. Ни одна черта в моем внутреннем образе не изменилась. Хорошо ли это? Хорошо. По крайней мере, мне так кажется. И я от глубины души благодарю моего Всемогущего Создателя, что он не допустил ужасному опыту коснуться своими железными когтями моих убеждений, моих младенчески светлых верований" [11, с. 23]) і не зашкодили його естетичному сприйняттю: "На человека, прозябавшего, как я, семь лет в нагой пустыне, всякий, даже богоспасаемый город Белебей (самый ничтожный городишка Оренбургской губернии), должен бы был сделать приятное впечатление. Со мной случилось не так. Стало быть, я не совсем еще одичал. Это хорошо" [11, с. 78]. Саме завдяки тонкому

світовідчуттю митець створює перед читачем експлікації картин, сповнені досконало-неповторних художніх деталей, як от помічений ще Б. Рубчаком "короткий ескіз про дітей, що їх Шевченко принагідно зустрів на вулиці. Визначна риса цього тексту – максимально точно бачення, а при тому якась справжня, не "задушевна", а поетично автентична, атмосфера, що нагадує "Вільгельма Майстера" чи ранні малюнки Пікассо" [7, с. 76]: "Между прочей публикой встретил я на бульваре детей – три девочки и мальчик. Прехорошенькие и резвые дети. Костюм их показался и странным и жалким. На девочках были какие-то коротенькие легенькие дырявые мантильки, дворянско-немецкого покроя. Ручонки нагие, и почти босиком. На мальчике поярковая серая шляпа с пером, мантилька такая же, как и на девочках, а башмаки еще хуже. Вообще показались мне они похожими на трупку младенцев-комедиантов" [11, с. 113].

Важливо, що Шевченко не просто описує місце свого перебування, а вдається до оціночних суджень із негативною конотацією, особливо це видно на "майстерно виконаному, своєрідно експресіоністичному описі міста Астрахані" [7, с. 76]: "Астрахань – это остров, омываемый одним из протоков Волги, перерезанный рядом вонючих болот, называемых рекою Кутумом, и каналом, ни в чем не уступающим реке Кутуму. Полуостров этот окружен густым лесом мачт и уставлен живописными бедными лачугами и серыми, весьма неживописными деревянными домиками с мезонинами, не похожими на лачуги потому только, что из них выглядывают флотские и вообще официальные физиономии. Всю эту огромную безобразную серую кучу мусору венчают зубчатые белые стены Кремля и стройный великолепный пятиглавый собор московской архитектуры 17-го столетия" [11, с. 77]. Ще більшої зневаги і негативу сповнена розповідь про "живописные грязные Чебоксары" [11, с. 102]: "Ничтожный, но картинный городок. Если не больше, так по крайней мере на половину будет в нем домов и церквей. И все старинномосковской архитектуры. Для кого и для чего они построены? Для чувашей? Нет, для православия. Главный узел московской старой внутренней политики – православие. Неудобозабываемый Тормоз по глупости своей хотел затянуть этот ослабевший узел и перетянул. Он теперь на одном волоске держится" [11, с. 102]. Порівняймо із описом українського села у поемі "Княжна": "Село! І серце одпочине: / Село на нашій Україні – / Неначе писанка, село. / Зеленим гаєм поросло. / Цвітуть сади, білють хати, / [...] кругом / Широколистії тополі, / А там і ліс, і ліс, і поле, / І сині гори за Дніпром. / Сам Бог витає над селом". Це не просто "розбіжність культурних кодів" [9], у тексті щоденника присутня імпліцитна компаративістика, "коли опис культури, що спостерігається, здійснюється за допомогою кодів власного

культурного середовища" [9]. Як слушно зазначає А. Полонський, "кожен оповідач, що розповідає про здійснену подорож, безумовно, по-своєму відкриває світ, оскільки "когнітивний ключ" унікальний: він залежить від цілей пізнання дійсності, а також від самобутнього культурного досвіду людини [...]. Автор травелога описує свою подорож, "пропускаючи" її через власну систему цінностей" [5]. Шевченко одразу ж прагне зрозуміти причину такого занепаду російських міст, а знайшовши, ділиться із читачем: "Где же причина этой нищеты (наружной) и отвратительной грязи (тоже наружной) и, вероятно, внутренней? Где эта причина? В армяно-татарско-калмыцком народонаселении или в другой какой политическо-экономической пружине? Последнее вероятнее" [11, с. 77–78].

Також письменник вдається до більш або менш емоційного опису місцевого населення, яке йому трапляється під час подорожі. Травелог стає для нього зручною формою "безпосередньої фіксації вражень [...], універсальною матрицею осягнення "іншого", створення і утвердження "образу іншого"" [2, с. 112]. У Шевченка опис жителів Астрахані, яких він зустрів на набережній, аналітичний і колоритний: "Женщины здешние ненатурально белы и преимущественно чахоточны. Мужчины вообще в белых фуражках с кокардою, не исключая и мужчин гражданского ведомства. Непонятная любовь к ливрее. Нередко попадаются львы и львицы, эти повсеместные плотоядные не климатизируются [...]. Плебейская же физиономия калмыка и татарина здесь редко покажется, ее место на *усадах* и в грязных переулках. Всматриваясь пристальнее [...] я нахожу в ней прямодушное, кроткое выражение. И эта прекрасная черта благодит этот некрасивый тип [...]. Мне понравились эти родоначальники монгольского племени" [11, с. 82] (запис від 10 серпня 1857).

У "Журналі" Шевченка травелог виконує організуючу, структуруючу роль, хоча й лінійність нарації частково переривається авторськими вставними конструкціями. Дослідниця О. Мамуркіна розмежує поняття подорожі звичайної і подорожі літературної. Останню, на думку дослідниці, відрізняє можливість не просто описувати місця перебування, а й дооснажувати ці розповіді додатковими роздумами на різні теми. У тексті щоденника своєрідні відступи, дигресії ("відхилення від основної теми певного наративу, запровадження оповідей, пов'язаних із нею опосередковано або автономних" [1, с. 278]) значно пожвавлюють, доповнюють і урізноманітнюють оповідь. На відміну від звичайних екскурсів у літературному творі, дигресія, на наш погляд, наділена більшою самостійністю. Про відступи та вставки у "Журналі" Т. Шевченка можемо згадати лише побіжно (це міркування про політику, музику, театр, релігію, філософію, ліричні роздуми), оскільки більш

докладний їх перелік і аналіз – матеріал окремої розвідки. Зауважимо лише, що у широке поняття дигресії входять і своєрідні конструкції "тексту в тексті" (Ю. Лотман) або, як їх називає Б. Рубчак, "обрамовані тексти". Мова йде про вставки, "які раптом виринають з потоку мовлення і стають більш-менш автономними [...] Вони майже непомітно впливають з контексту і так само непомітно знову вливаються у нього" [7, с. 75]. Це і чужі твори у щоденнику, і записи друзів поета (як у альбомі), й, власне, авторські історії, настільки самодостатні й викінчені, що іноді претендують на цілковиту осібність. Відтак, у Шевченка, як писав Б. Рубчак, маємо "трохи щоденник, трохи подорожній нотатник, трохи "альбом", а трохи якась антологія" [7, с. 68].

Отже, тревелог у щоденнику Шевченка – це не жанровий інваріант у щоденниковій формі, а одна із наративних стратегій у конструюванні літературного твору, спосіб ведення оповіді, організації подій, який поет обрав на час подорожі-повернення із заслання. Для розповіді Шевченка характерний своєрідний ""переклад" однієї культури на мову іншої" [9], синтез у розповіді бінарних елементів "свій – чужий". Дигресіонізм (не як самоусунення, а тип оповідності) у тексті "Журналу" стає одним із творчих прийомів письменника; сюжет подорожі регулярно поступається авторським розмірковуванням. Вставки буквально "вмонтовані" у основну оповідь, а їх функції різноманітні – підсилення основного змісту, спосіб зняття / нагнітання психоемоційної напруги, додавання "діялогічності, чи точніше [...] поліфонії" [7, с. 74] твору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. *Літературознавча енциклопедія* : у 2 т. / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – К. : ВЦ "Академія", 2007. – Т. 1. – 608 с.
2. *Мамуркина О. Тревелог в русской литературной традиции: стратегия текstopорождения* / О. Мамуркина // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов : Грамота, 2013. – № 9(27) : в 2-х ч. – Ч. II. – С. 110–113.
3. *Мамуркина О. Тревелог в русской литературе XVIII – нач. XIX в.: трансформация эстетической парадигмы* / О. Мамуркина // "В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии": материалы XXV международной заочной научно-практической конференции (08 июля 2013 г.). – Новосибирск, 2013. – С. 199–205.
4. *Николаенко О. К вопросу о становлении жанра тревелога в литературе XVI – XVII вв. субъективное начало в "статейных списках"* Д. Лихачёва / О. Николаенко // Вестник Томского государственного университета. – 2014. – № 379. – С. 24–27.
5. *Полонский А. Тревелог и его место в современной журналистике* [Електронный ресурс] / А. Полонский. –Режим доступу: http://eprints.tversu.ru/5356/1/Вестник_ТвГУ_Серия_Филология_2015_1_С_207-215.pdf.
6. *Римар Н. Наративні стратегії художнього розповідання: теоретико-методологічний аналіз* / Н. Римар // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія. – 2014. – № 10. – Т. 1. – С. 70–73.
7. *Рубчак Б. Живописаний Шевченко ("Журнал" як текст)* / Б. Рубчак // Світи Тараса Шевченка : Збірник статей до 175-річчя з дня народження поета / ЗНТШ : Філологічна секція. – Т. 214. – Нью-Йорк, 1991. – С. 65–90.
8. *Тесля А. Документальная проза: проблема и история жанров* / А. Тесля // Ученые заметки ТОГУ. – Т. 3. – № 1. – 2012 [Електронный ресурс]. – Режим доступу: http://media/ejournal/articles/2012/TGU_3_02.pdf.

9. Троицкий Ю. Историческая компаративистика: эпистемиология и наррация / Ю. Троицкий // Narratorium : междисциплинарный журнал. – 2011. – № 1–2 [Электронный ресурс] <http://ecsosman.hse.ru/data/2012/11/20/1251380674/3.pdf>

10. Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 12 т. – К. : Наукова думка, 2001–2014. – Т. 2 : Поезія 1847–1861. – 2001. – 784 с.

11. Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 12 т. – К. : Наукова думка, 2001–2014. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. "Букварь южнорусский", записи народної творчості. – 496 с.

Стаття надійшла до редколегії 21.03.16

Лебедь-Гребенюк Е.

ТРАВЕЛОГ КАК НАРРАТИВНАЯ СТРАТЕГИЯ В ДНЕВНИКЕ Т. ШЕВЧЕНКО

В статье исследуется бытование травелога в украинской литературной традиции. Травелог рассматривается как нарративная стратегия, одна из наиболее продуктивных форм текстопорождения, база для формирования разных жанров литературы, в том числе и дневника. Подчеркивается важность использования стратегии травелога в "Журнале" Т. Шевченко. В статье также рассматривается дигрессия – частичное отступление от главной темы литературного текста.

Ключевые слова: травелог; реципиент; другой; нарративная стратегия; дигрессия.

Lebid-Hrebeniuk Y.

TRAVELOGUE AS A NARRATIVE STRATEGY IN T. SHEVCHENKO'S DIARY

The article analyzes the existing of travelogue in the Ukrainian literary tradition. Travelogue examines as narrative strategy, one of the most productive forms of text production and the basis for the formation of literary genres, including diary. Underscore the importance of the travel's strategy in composition of T. Shevchenko's "Journal". The study also investigates a digression – partial retreat from a main theme in text.

Key words: travelogue; recipient; "other"; narrative strategy; digression.

УДК 821.161.2 : 82–94

**Випасняк Галина, викладач,
Івано-Франківський національний медичний університет**

ІДЕНТИЧНІСТЬ АВТОРСЬКОГО "Я" У ПРОСТОРІ "ЩОДЕННИКА" ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Статтю присвячено проблемі ідентичності. Окреслення ідентичності авторського "Я" здійснено на основі аналізу широкого спектру оціночних характеристик, висловлених у "Щоденнику" Т. Шевченка. Оцінювання книг, подій, поведінки людей тощо завжди проводиться з опертям на власну систему цінностей, тому оціночні характеристики можна вважати найбільш репрезентативним маркером ідентичності авторського "Я" у тексті "Щоденника".

Ключові слова: ідентичність; авторське "Я"; еґо-текст; щоденник; оціночні характеристики; Т. Шевченко.